

De tweeslachtigheid van tante Magnesia: Kanttekeningen bij biografie van Magnus Hirschfeld. / Oosterhuis, Harry. In: De Groene Amsterdammer, No. 24 september, 1986, p. 22-23.

De Duitse seksuoloog Magnus Hirschfeld (1868-1935) stond aan de wieg van de homo-emancipatiebeweging en geniet tot op de dag van vandaag een heldenstatus. Maar was hij echt een vernieuwer en bevrijder?

Als oprichter en voorzitter van de eerste homo-organisatie, het in Berlijn gevestigde *Wissenschaftlich-humanitäres Komitee* (WhK), streed Hirschfeld bijna veertig jaar onvermoeibaar voor de gelijkberechtiging van homoseksuelen. Ook de Nederlandse homobeweging is schatplichtig aan Hirschfeld: in 1911 werd een Nederlandse afdeling van het WhK opgericht.

Hirschfeld is zeker een figuur die tot de verbeelding spreekt, niet alleen vanwege zijn wetenschappelijke en politieke activiteiten, maar ook door zijn persoonlijkheid. Wie in het Duitse keizerrijk onder Wilhelm II een campagne opzette tegen de strafbaarstelling van 'tegennatuurlijke ontucht' (zoals dat heette in het beruchte strafwetsartikel 175), die gaf blijk van buitengewone moed. Weliswaar presenteerde de arts Hirschfeld zich hierbij als medisch deskundige en kwam hij niet openlijk voor zijn eigen homoseksualiteit uit, maar uit zijn publicaties valt af te leiden dat de Berlijnse subcultuur geen geheimen voor hem had. Volgens geruchten verkeerde hij graag met travestieten en trok hij zelf ook graag een jurk aan, hoewel hij het niet erg op prijs stelde dat men hem aansprak als *tante Magnesia*. Zijn *Untersuchungen über den erotischen Verkleidungstrieb* (1910) was de eerste diepgravende studie die over travestie verscheen.

Als woordvoerder voor homoseksuelen en andere seksuele minderheden evenals jood en socialist was Hirschfeld een dankbaar doelwit voor aanvallen van rechts. Al in 1920 werd hij in München door een troep nazi's het ziekenhuis in geslagen. Zijn in 1919 opgerichte *Institut für Sexualwissenschaft* viel kort na Hitlers machtsovername in 1933 ten prooi aan plundering. Hirschfeld bevond zich toen in Parijs; na een wereldreis was hij wijselijk niet naar Duitsland teruggekeerd. In het bioscoopjournaal kon hij met eigen ogen zien hoe zijn omvangrijke bibliotheek en zijn borstbeeld op de brandstapel terecht kwamen. Gedesillusioniseerd stierf hij twee jaar later in Nice.

Een aantal Berlijnse homo-activisten hebben in 1983, vijftig jaar na de vernietiging van Hirschfelds levenswerk, een *Magnus Hirschfeld Gesellschaft* in het leven geroepen. Naast heroprichting van Hirschfelds seksuologische instituut willen zij opnieuw bekendheid geven aan zijn werk. 'Alle pogingen om het seksuologische en emancipatorische werk van Hirschfeld voort te zetten moeten worden toegejuicht', zo is in het mededelingenblad van het genootschap te lezen. Onlangs is ook de eerste

biografie van Hirschfeld verschenen, niet in het Duits maar in het Engels: *Magnus Hirschfeld, A Portrait of a Pioneer in Sexology*. De auteur is niet, zoals verwacht mocht worden, een van de 'homologen' die zich met zoveel enthousiasme op zijn werk hebben gestort, maar een dame op leeftijd, de psychiater-seksuoloog Charlotte Wolff. Hoewel zij aan het eind van de jaren twintig als arts in een Berlijnse kliniek voor geboorteregeling werkte, heeft zij Hirschfeld nooit ontmoet. Pas een halve eeuw later raakte zij in hem geïnteresseerd, nadat ze boeken had geschreven over vrouwelijke homoseksualiteit (*Love between Women*, 1971) en biseksualiteit (*Bisexuality, a Study*, 1977). In haar biografie van Hirschfeld gaat ze uitgebreid in op zijn rol als voorman van de homobeweging en daarnaast beschrijft zij hoe hij als arts en seksueel hervormer ook op andere terreinen actief was, zoals seksuele opvoeding en voorlichting, vrouwenemancipatie en geboorteregeling. Naast zijn *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* (allerlei sekse- en seksuele varianten die zich kenmerken door een vermenging van mannelijkheid en vrouwelijkheid) met artikelen over homo- en biseksualiteit, androgynie, hermafroditisme en travestie, redigeerde hij een van de eerste wetenschappelijke tijdschriften op het gebied van de seksuologie. Als directeur van het *Institut für Sexualwissenschaft* was hij in de jaren twintig een drijvende kracht achter de internationale congressen van de Wereldliga voor Seksuele Hervorming.

Over Hirschfeld is ongetwijfeld een boeiend boek te schrijven, maar Wolff biedt jammer genoeg niet veel meer dan een opsomming van zijn talrijke activiteiten en schoolse samenvattingen van zijn publicaties en lezingen. Daarnaast gaat ze uitgebreid in op het werk van zijn collega's, vooral voor zover zij Hirschfelds gedachtegoed deelden en hem bewonderden. Dit alles lardeert zij met nogal onnozele bespiegelingen en zinloze uitweidingen. Van historisch inzicht geeft ze nauwelijks blijk, van klakkeloze bewondering voor Hirschfeld des te meer. Net als de woordvoerders van de *Magnus Hirschfeld Gesellschaft* presenteert Wolff Hirschfeld als een heldhaftig strijder voor sociale gerechtigheid en tolerantie, een veelzijdige en vernieuwende wetenschapper, een gedreven en effectief organisator, een uitmuntend pedagoog en een menslievend hulpverlener. Voor een deel zal dat waar zijn, maar hun idealisering van Hirschfeld als wetenschappelijk licht en voorbeeld voor seksuele bevrijding is ook eenzijdig.

Weliswaar was Hirschfeld een van de eerste artsen die stelden dat homoseksualiteit als aangeboren aanleg natuurlijk en niet ziekelijk was, maar dat maakt hem nog niet tot vernieuwer en bevrijder. Zijn benadering wordt eerder gekenmerkt door ambivalentie, want in feite heeft hij zich met zijn medisch-biologische visie nooit losgemaakt van de negentiende-eeuwse medisch-psychiatrische begripsvorming van (homo)seksualiteit. Wat toenmalige psychiaters en zenuwartsen als pathologische afwijkingen (het terrein van de *psychopathia sexualis*) beschouwden, noemde Hirschfeld een door natuurwetten veroorzaakte biologische variant. Zijn kritiek op het denken over homoseksualiteit in termen van ziekte en degeneratie raakte echter alleen het waardeoordeel (niet ziek of afwijkend, maar natuurlijk en als zodanig onvermijdelijk),

niet de vooronderstellingen die aan dat denken ten grondslag lagen. Ook voor Hirschfeld stond vast dat het bij homoseksualiteit en andere seksuele varianten om een aparte mensensoort ging, een derde geslacht dat door middel van een nauwgezette diagnose van de 'normale' meerderheid van heteroseksuele mannen en vrouwen was te onderscheiden. En hij twijfelde er niet aan dat de oorzaken van de homoseksuele geaardheid door middel van natuurwetenschappelijk onderzoek voor eens en altijd konden en moesten worden vastgesteld.

Wat betreft onderzoeksmethode was het verschil tussen Hirschfeld en de door hem bewonderde grondlegger van de criminele antropologie en schedelmeter Cesare Lombroso niet groot. Als arts en raadsman liet Hirschfeld zijn patiënten en vrijwilligers een uitgebreide 'psychobiologische' vragenlijst invullen. Evenals andere medici wilde hij alles weten over hun lichamelijke en geestelijke eigenschappen, hun familie-achtergrond (komen er psychische stoornissen, alcoholisme, zelfmoorden, excentriek en/of onmaatschappelijk gedrag onder uw verwanten voor?), hun dromen, fantasieën en esthetische smaak, hun stemhoogte, de gevoeligheid van hun huid, het wel of niet kunnen fluiten enzovoort. Daaruit kwam volgens Hirschfeld onomstotelijk naar voren dat homo's en lesbiennes man noch vrouw maar, evenals androgynen, hermafrodieten en travestieten, seksuele *Zwischenstufen* waren en tot het derde geslacht behoorden.

Origineel was dit alles bepaald niet, want de Duitse jurist Karl Heinrich Ulrichs had rond 1870 al iets dergelijk verkondigd. Hirschfeld was erop uit om diens aan allerlei bronnen ontleende speculaties de status van natuurwetenschappelijke kennis te verlenen en daarbij beriep hij zich onder andere op Darwins evolutietheorie. Diens argument dat de natuur geen sprongen maakt, vormde een geschikt argument voor de *Zwischenstufentheorie*: de verschillen tussen de geslachten zouden niet absoluut maar gradueel zijn. Het was bekend dat het embryo in eerste instantie geslachtelijk ongedifferentieerd was en het idee dat de ontwikkeling van het embryo in het kort de evolutie van de mensheid weerspiegelde was wijd verbreid in het toenmalige biologische denken. Plato's mythe over het oorspronkelijke androgyne wezen van de mens bezat volgens Ulrichs en Hirschfeld een kern van waarheid. Geheel volgens Darwins wet van de natuurlijke selectie waren mannelijkheid en vrouwelijkheid in het evolutieproces gedifferentieerd en had de heteroseksuele drift de overhand gekregen. Homoseksualiteit vormde net als andere geslachtsvarianten als hermafroditisme en androgynie een overblijfsel uit een vroeger evolutionair stadium en was als zodanig met andere onschadelijke 'ontwikkelingsstoornissen' te vergelijken. Van zichzelf waren *Zwischenstufen* weliswaar niet ziek of gedegenererd, maar ze konden zich beter niet voortplanten, aldus Hirschfeld, want het risico op een 'geestelijk minderwaardig' nageslacht zou groot zijn. In zijn *Homosexualität des Mannes und des Weibes* (1914), volgens Charlotte Wolff een onovertroffen meesterwerk van eruditie, stelt Hirschfeld dat homo's 'vanuit rassenhygiënisch oogpunt' beter niet kunnen trouwen en kinderen

verwekken: ze moesten zichzelf zien als natuurlijk voorbehoedsmiddel tegen degeneratie.

De bezorgdheid over de gezondheid van het nageslacht deelde Hirschfeld met veel progressieve tijdgenoten. De eugenetica gold als een veelbelovende wetenschap en hij geloofde dat erfelijkheidsonderzoek het belang van de biologische verbetering van de mensheid diende. Hirschfeld was een van de oprichters van de *Ärztliche Gesellschaft für Sexualwissenschaft und Eugenik* en het onderzoek in zijn instituut stond voor een groot deel in het teken van erfelijkheid en seksuele hygiëne. Nog in 1930 sprak hij zich in zijn *Geschlechtskunde* uit voor preventieve eugenetische maatregelen als castratie en sterilisatie, waarbij hij opmerkte dat er alleen in bijzonder ernstige gevallen (bijvoorbeeld van zwakzinnigheid) sprake mocht zijn van staatsdwang. De publieke gezondheid was beter te garanderen door middel van 'een versterking van het eugenetische bewustzijn onder het volk'.

Hirschfeld was een man van zijn tijd en zijn bedoelingen waren goed, aldus de argumenten die zijn huidige bewonderaars herhaaldelijk ter verontschuldiging aanvoeren. 'Zelfs grote mannen, die hun tijd ver vooruit zijn', schrijft Wolff, 'zijn niet geheel vrij van de vooroordelen van hun tijd. Maar hun verdiensten moeten niet worden gemeten aan de hand van een dergelijke handicap.' En zij beweert zelfs dat 'Hirschfelds ideeën over rassenhygiëne' in de context van zijn tijd in 'menselijk en maatschappelijk opzicht zuiver waren'. Ook voor de *Magnus Hirschfeld Gesellschaft* wegen Hirschfelds goede bedoelingen ruimschoots op tegen zijn 'handicap'. 'Hirschfelds humane houding staat buiten twijfel ... onmenselijke consequenties op basis van zijn theorie zou hij altijd hebben afgewezen', zo verdedigt een woordvoerder van het genootschap hem. Weinig overtuigend naar mijn mening; bepaalde episodes uit Hirschfelds wetenschappelijke loopbaan roepen vragen op.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog toonde Hirschfeld bijvoorbeeld veel belangstelling voor het onderzoek van de Weense endocrinoloog Eugen Steinach. Onder verwijzing naar dierexperimenten beweerde deze dat homoseksualiteit werd veroorzaakt door een stagnatie in de ontwikkeling van de geslachtsklieren; deze waren blijven steken in een 'tweeslachtig stadium'. Tussen 1916 en 1921 werden op basis van Steinachs experimenten meerdere teelbaltransplantaties bij homoseksuele mannen uitgevoerd ten einde hen van hun seksuele voorkeur te genezen – zonder succes bleek al gauw. Hirschfeld die dit alles nauwgezet volgde, uitte geen enkele kritiek. Integendeel, hij juichte Steinachs onderzoeksresultaten toe omdat deze zijn *Zwischenstufentheorie* zouden bevestigen. In zijn *Sexualpathologie* (1918) noemde Hirschfeld Steinachs operaties een bijzonder belangrijke bijdrage aan het wetenschappelijk onderzoek naar het ontstaan van homoseksualiteit. En het bleef niet bij loftuitingen. In zijn *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* (1917) vermeldde hij het adres van Steinach met de mededeling dat deze over 'transplantatiemateriaal' beschikte van een heteroseksuele

man die vanwege zijn 'buitengewone viriele drift' gecastreerd was. Voor homo's die 'bijzonder zwaar onder hun aanleg lijden' kon een behandeling door Steinach uitkomst bieden. Van twee patiënten die een transplantatie ondergingen is bekend dat zij door Hirschfeld waren doorverwezen. In 1927, toen al lang duidelijk was geworden dat Steinachs experimenten op niets waren uitgelopen, noemde Hirschfeld deze nog altijd een grote bijdrage aan de vooruitgang van de seksuologie.

Steinachs pogingen om homo's te genezen waren gebaseerd op een manier van denken die nauw aansloot bij Hirschfelds medisch-biologische benadering. Desondanks bleef de laatste geloven dat dergelijk onderzoek naar het 'ware wezen' van homoseksualiteit uiteindelijk altijd het belang van de betrokkenen diende. In de jaren twintig opperde Hirschfeld dat een 'bijzondere vermenging van mannelijke en vrouwelijke elementen' kenmerkend was voor een 'specifiek homoseksuele constitutie van de hersenen'. 'Verder onderzoek naar de innerlijke secretie' zou de 'beste methode zijn om de uiteindelijke oorzaken van homoseksualiteit op te sporen.'

Charlotte Wolff kan dergelijke speculaties alleen maar toejuichen omdat Hirschfeld hiermee de eerste stap op het gebied van de hormonologie zou hebben gezet. 'Hirschfeld klopte op de deur van de moderne wetenschap, maar hij kon die nog niet open krijgen', aldus Wolff, die er echter niet bij vertelt tot welke consequenties voor homo's het latere hormoononderzoek leidde. De Oostduitse endocrinoloog Günter Dörner trad zo'n veertig jaar later in het spoor van Hirschfeld met zijn onderzoekingen naar de invloed van hormonen op de hersenen. Homoseksualiteit is volgens Dörner het gevolg van een hormoonstoring die al voor de geboorte optreedt: een gebrek aan mannelijke hormonen maakt een jongen vrouwelijk en een overschot heeft een 'vermannelijking' van een meisje tot resultaat. Blijkbaar is het voor Dörner vanzelfsprekend dat een dergelijke vervrouwelijking en vermannelijking (als dat al waar zou zijn) vanzelfsprekend samengaat met een homoseksuele voorkeur, een veronderstelling die Hirschfeld ook al koesterde, maar die tot op de dag van vandaag wetenschappelijk onbewezen is. Tussen 1962 en 1975 voerden Duitse neurochirurgen zo'n dertig operaties bij homo's om het deel van de hersenen waar Dörner de fatale tweeslachtigheid vermoedde onschadelijk te maken. Nog niet zo lang geleden baarde dezelfde Dörner opzien met zijn bewering dat ouders de seksuele voorkeur van hun kind – lees: de gewenste heteroseksuele voorkeur – van hun kind zouden kunnen bepalen door middel van ingrepen in de hormoonhuishouding tijdens de zwangerschap.

De praktijken van Steinach en Dörner tonen aan hoe gemakkelijk Hirschfelds biologische theorie tegen homoseksuelen kon (en kan) worden gebruikt. Het lijkt mij dan ook misplaatst om de door Hirschfeld voorgestane eenheid van wetenschappelijk onderzoek en politiek engagement nu aan te prijzen, zoals Wolff en de *Magnus Hirschfeld Gesellschaft* doen. Hirschfelds onwrikbare overtuiging dat natuurwetenschappelijke kennis van homoseksualiteit automatisch naar tolerantie en

acceptatie zou leiden – *per scientiam ad justitiam* luidde zijn lijfspreuk – was naïef en kortzichtig. Hij verwarde feiten en waarden. Dit is geen gemakzuchtige constatering achteraf; de praktijken van Steinach hadden hem te denken kunnen geven, zeker in het licht van de opkomst van de nazi's en pleidooien voor eugenetische staatsdwang. Bovendien werden zijn biologische determinisme en zijn daarop gebaseerde emancipatiestrategie ook binnen de toenmalige homobeweging bekritiseerd. Hirschfelds leiderschap van de homobeweging is nooit onomstreden geweest. Rond 1900 werd de eenzijdigheid van zijn benadering al onderkend en zelfs zijn naaste medestrijders in het *Wissenschaftlich-humanitäres Komitee* wezen er herhaaldelijk op dat een biologische verklaring nooit als maatstaf voor een juridisch en politiek streven kon gelden. Voor Hirschfeld is dat nooit reden geweest om terug te komen op zijn benadering. Eigenwaan en een sterke behoefte aan erkenning in de wetenschappelijke wereld maakten hem ziende blind. Enige publiciteitsgeilheid kan hem daarbij niet worden ontzegd. Hij kwam maar al te graag voor het voetlicht als de grote seksdeskundige. 'Hirschfeld wilde publiciteit, niet alleen om het publiek te informeren, maar ook omdat hij graag de rol van diva wilde spelen', zo karakteriseert Charlotte Wolff Hirschfeld toch nog heel treffend.